

GULISTAN
STATE
UNIVERSITY

**PERSPECTIVES OF PHILOLOGY
AND PRACTICAL POSSIBILITIES
OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES**

PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE

GULISTAN CITY, MAY 10-11, 2023

THE MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

GULISTAN STATE UNIVERSITY

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE

**PERSPECTIVES OF PHILOLOGY
AND PRACTICAL POSSIBILITIES OF
TEACHING FOREIGN LANGUAGES**

GULISTAN CITY, MAY 10-11, 2023

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

**FILOLOGIYA ISTIQBOLLARI
VA CHET TILLAR O'QITISHNING
AMALIY IMKONIYATLARI**

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENTSIYA MATERIALLARI

10-11 MAY 2023 YIL, GULISTON SHAHRI

UO'K: 80+372.881.1
BBK: 80+74.261.7
F51

“O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublika Prezidentining 5847-sonli Farmonida ko‘zda tutilgan vazifalardan biri – ilmiy izlanish yutuklarini amaliyotga joriy etish yo‘li bilan fan sohalarini rivojlantirish, ya‘ni xalqaro ilmiy hamjamiyatda e‘tirof etilishiga xizmat qilishdir. Konferentsiyani o‘tkazish uchun asosi – O‘zbekiston Respublika Prezidentining 19 may 2021 yildagi 5117-sonli “O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida” qarori. Shu va boshqa tegishli farmonlarda va qarorlarda belgilangan vazifalarini amalga oshirish maqsadida **2023 yil 10-11 mayda** Guliston davlat universiteti “Ingliz tili va adabiyoti” kafedrasidan **“Filologiya istiqbollari va chet tillar o‘qitishning amaliy imkoniyatlari”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiyasi o‘tkazilgan. Konferentsiya zamonaviy filologiya fanining eng dolzarb ilmiy mavzularini va uslubiy ishlanmalarini aks ettirishga qaratilgan.

ISBN: 978-9943-16-426-0

Mas‘ul muharrirlar:

fil.f.d., prof. F.G. Sharipov, fil.f.n., dotsent X. Tojiyev
PhD A. Pazilov, R.Sh. Axmedov

Tahrir hay‘ati a‘zolari:

fil.f.n., dotsent M.M. Bayeshanov, PhD D.T. Normamatova,
PhD Sh. Abdurazakova, PhD N. Abdukadirova, PhD N. Ayaqulov,
PhD Sh.R. Hakimova, PhD D.Sh. Shavkieva, katta o‘qituvchi S.M. Xatamova

To‘plamga kiritilgan ma‘ruza tezislarning mazmuni, undagi ma‘lumotlar va me‘yoriy hujjatlarning to‘g‘riligi hamda fikr-mulohazalar, keltirilgan takliflarga mualliflarning o‘zlari mas‘uldirlar.

MUNDARIJA

I. UMUMFILOLOGIK TADQIQOTLAR: TALQIN VA TAHLIL MASALALARI

A. Lessard	2	Publishing a Paper for a Scientific Journal
Ch. Rachimov	6	Über grundlegende Begriffe der Textsortenstilistik
I.A. Juraeva	9	Language as a Means of Storing Cultural and Historical Information
N.S. Nasrulloeva	12	Jargonization of Computer and Internet Terms
Ш. Имяминова	15	Немис тили фразеологияси ва уни ўрганишнинг ахамияти
C.A. Рузиева	18	Сравнительный анализ концепта «семья» в английской и узбекской паремииологии
Sh.M. Yunusova	21	O'zbek reklama matnlarining sintaktik qurilishi
S. Ergasheva	24	Ingliz tilida somatic frazeologik birliklari
B.K. Reymov		
D.T. Normamatova	26	Lexical Features of Interrogative Pronouns in English and Uzbek Languages
M.D. Babajanova		
M. Алламбергенова	29	Антропонимическая картина мира древних тюрков и их трансляция
Ш. Абдуразакова	32	Парадигматические связи фразеологических единиц на уровне семантических классов
A.A. Axrorov	34	"Maqol" so'zi bo'yicha ba'zi mulohazalar
D.A. Turdimetova		
I.T. Хайдаров	37	Сугурта терминларининг синтактик муносабатлари
M.A. Ubaydullayeva	39	Turkiy terminologiyaning dolzarb muammolari
N.N. Aliyeva	41	Ingliz va o'zbek tillaridagi evfemizm so'zlarining xususiyatlari
G.B. Bahodirova	44	Kashtachilik leksikasi lug'atini tuzish mezonlari
L. Dexkanova	47	Forscha ot yasovchi qo'shimchalarning o'zbek tilida qo'llanishi
Z.M. Tuxtasinova	50	O'zbek va ingliz tillarida kasb nomlarining haqorat sifatida ishlatilishi
B.B. Собирова	52	Сопоставительное исследование цветолексики в русском и узбекском языках
B.P. Султанов	55	Риторика как ценность
Sh.V. Xudoyqulova	59	Qo'shma so'zlarning vujudga kelishi haqida
X. Minavarov	61	Study of Court Terms in Uzbek Linguistics
Z.A. Raxmonova	64	Ingliz tilida "happiness" va "unhappiness" konseptlarini ifodalovchi metaforalar semantikasi
Ш.А. Комолова	67	Ўзбек ва немис тилларидаги зооним компонентли паремияларнинг гендер хусусиятлари
H.X. Юнусов	70	Лугавий, матний ва мантикий маънолар муносабатига асосланган фразеологик birliklar тавсифи

Sh.S. Ruzimov	72	A. Saidov, D. Yax'yoyeva, D.I. Volkovskaya, A. Peremqulova, M.X. Hakimovlarning uch tilli terminologik lug'atlarining yutuqlari
D.M. Yo'ldasheva	75	Fransuz tilidagi dorivor o'simliklarning nomlanish tahlili
J.I.M. Kazaqova	77	Харбий терминларнинг изоҳли лугатларда бош сўз сифатида ифодаланиши
M.M. Dautova	80	Moda sohasidagi inglizcha neologizmlar taraqqiyotining zamonaviy tendensiyalari misollarda
Z.M. Kuvonov	82	Nemis tiliga ingliz tilidan o'zlashgan so'zlarning structural-semantik tadqiqi
F.S. Nasimova	84	O'zbek tili fonetikasi va fonostilistikasining o'ziga xosliklari
E.O'. Ro'ziyev	89	Qadimgi Turkiy bitiklarda siyosiy nutq ifodasi
M.S. Shavqiyeva	91	Gazeta matnlaridagi ingliz va o'zbek tili sintaktik birliklarning lingvistik tahlili
M.Q. Shodmonova	92	Terminology as Branch of Lexicology
D.A. Sultanova	95	Ingliz va o'zbek tillarida tipologik modallik kategoriyasi
M.A. Togaeva S. Abdumanopova	97	Idioms and Their Role in Communication
B. Turdikulova	99	Ingliz tilida geologic atamalarning yasaliishi
B.T. Ummatov M.A. Ubaydullayeva M.E. G'ulomova	102	Umumfilologik tadqiqotlar: talqin va tahlil masalalari
M.B. Umatova A.H. Jumabaev	105	Phraseology: Classification Concepts
G.A. Xudoyberdiyeva	108	"O'zbek tilining izohli lug'ati"da ko'p ma'noli terminlarning berilishi masalasi
A.Ū. Abdul্লাev	110	Рамз белгининг махсус тури сифатида
M.Қ. Абдуллаева Ж.Э. Рўзиева	113	Модалликни ифодаловчи грамматик воситалар
Ж.Т. Абдураззоқов	116	Фразеология тушунчаси кўлами, предмети, объекти ва вазифаси хусусида
З.А. Каримова	118	Современная фразеология английского языка
Д.Б. Нарзуллаева	121	История теоллингвистических исследований
S.M. Mamaraximov	124	Fe'ning grammatik shakllarini o'qitishda morfologik tahlilning ahamiyati
X.O. Mirzayeva	126	Nemis va o'zbek maqollarining mavzu jihatdan bir-biriga o'xshash tamonlari
Z.M. Narbutaeva	128	The Modes and Differences of Male and Female Rhetoric in Discourse
N.Sh. Shermamatova	131	Publisistik matnda so'roq gaplarning ekspressivlikni ta'minlovchi omil sifatida kelishi
S. Sog'lomov	133	Basic Mechanisms, Graphic and Spelling Features of Abbreviations
Yu.U. Farxodova	136	Some Main Features and Similarities of Word Formation in English and Uzbek Languages

gapiruvchilarga qaraganda kamroq. Ularning fikrini til egalarining ma'lum bir qismigina qo'llab quvvatlashi mumkin, qolganlari esa puristlarning fikrini har doim oqlayverishmaydi. Shu jihatdan ham puristlar o'zlashmalarga qarshi to'liq kurasha olmaydi. Masalan ingliz tilidan o'zlashgan so'z **"Computer" so'zi o'rniga "Rechner"** so'zini taklif etishgan. Lekin bu so'zning ishlatilish holatlari kam uchramoqda. Uning o'rniga hamma bilgan Computer so'zi ishlatilmoqda. Bundan tashqari puristlar quyidagi so'zlarga mos variantlarini ko'rsatishgan. Masalan: **Rundfunk-Radio, Fernsprecher- Telefon, Drahtbericht-Telegramm** kabi. Keyinchalik bular ham o'zini oqlamagan.

Xulosa qilib aytganda, o'zlashmalar tilning lug'at tarkibining boyib borishida muhim rol o'ynaydigan jarayon. Nemis tiliga ham so'zlarning o'zlashishini yuqoridagi tarixiy jarayonlar orqali kuzatib chiqdik. Nemis tili so'z boyligining oshishida eng muhim rol o'ynagan tillar dastavval, lotin tili, keyinchalik fransuz tili, hozirgi paytda esa ingliz tilidir. Shu sababdan bu tillardan o'zlashmalarning soni anchayin ko'p.

Iqtiboslar:

1. Bußmann H. Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag, 2002.
2. Bondzio W. Alle Wörter mit neuem Inhalt. Wissen und Leben. Berlin, 1984.
3. Zaripova Z. IMAGES IN ANECDOTES AS LANGUAGE PHENOMENA //Journal of Central Asian Social Studies. – 2021. – T. 2. – №. 04. – С. 44-47.
4. Ширназарова, З. А., & Усманходжаева, М. А. (2020). О семантико-онимазнологоическом анализе человеческой внешности в немецком и узбекском языках. *Молодой ученый*, (23), 709-710.
5. Kuvonov, Z. (2022). NEMIS TILSHUNOSLIGIDA FRAZEOLOGIZMLARNING O'RGANILISHI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(3), 381-389.
6. Razakova, Shahnoza (2021). Problems which occur in translating and theirs solutions. *Research and Development*, (6)
7. Kuvonov, Z. (2021). Nemis tili lug'ati tarkibidagi o'zlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 1(4), 31-38.
8. Dilobar Sherali Qizi Abduxalilova ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MADANIYATLARARO MULOQOT TAHLILI // CARJIS. 2022. №3.

O'ZBEK TILI FONETIKASI VA FONOSTILISTIKASINING O'ZIGA XOSLIKLARI

Nasimova Fotima Sodiq qizi

*Xorijiy tillar fakulteti Fransuz filologiyasi kafedrasida o'qituvchisi
Buxoro davlat Universiteti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tili fonetikasi va fonostilistikasi haqida so'z yuritilib, uning o'ziga xosliklari misollar yordamida ochib beriladi. O'zbek tili fonetikasi va fonostilistikasini o'rganishga bag'ishlangan mavjud ilmiy qarashlar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: unli va undosh tovush, fonostilistik vositalar, paronim, fonologik oppozitsiya, fonetik uslubiyyat, fonologiya, fonema, fonologiya, kuy, tovush almashinuvi, fonetik qonuniyatlar.

Fonetika tilning tovushlar sistemasi va shu tovushlar bilan bog'liq bo'lgan har qanday hodisalarni o'rganar ekan, u tilning barcha sathlari bilan, ayniqsa, leksika va grammatika bilan bog'lanishi ma'lum bo'lib, fonetika tovushlarning almashinishi va o'zgarishi, adabiy talaffuz me'yorlari, to'g'ri talaffuz qilish qoidalari, bo'g'in va urg'u, uning turlari kabi muammolarni ham o'rganadi. Bir so'z bilan aytganda, fonetika haqida zaruriy ma'lumotga ega bo'lmay turib, to'g'ri talaffuz qilish bilan aloqador bo'lgan orfografiya va grammatika (morfologiya va sintaksis)

qoidalari ustida ham muvaffaqiyatli ish olib borish mumkin emas. Shunga ko'ra, fonetika nazariy planda umumiy fonetika va xususiy fonetikaga, amaliy planda esa tarixiy fonetika, qiyosiy fonetika, tavsifiy fonetika, eksperimental fonetika kabi bir necha sohaga bo'linadi:

“Umumiy fonetika turli tipdagi tillarning nutq tovushlarining xilma-xilligini o'rganuvchi bo'lim. U turli sistemalar tillarida inson nutq apparatining tovush hosil qilish imkoniyatlarini, nutq organlari yordamida tovushlarni hosil qilish usullari va ulardan nutqda foydalanish imkoniyatlarini o'rganish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. U alohida va qarindosh tillarning fonetik sistemasini batafsil va chuqur o'rganish hamda natijalarni umumlashtirish asosida hosil qilinadi.

Xususiy fonetika muayyan bir tilning fonetik bazasini, fonetik qonuniyatlarini umumiy fonetika qonuniyatlariga bo'ysunadi va uning qonuniyatlari asosida faoliyat olib boradi. Xususiy fonetika muayyan bir tilning amaliy fonetikasi hisoblanadi. U turli farazlar, gipotezalar, postulatlardan xoli bo'ladi. Muayyan tilning artikulyatsion bazasi, uning artikulyatsion imkoniyati, akustik referentatsion usuli asosida ish ko'radi. Mazkur tilning fonetik ifoda bazasi bilan bog'liq barcha jarayonlar xususiy fonetikada o'rganiladi.

Tarixiy fonetika ma'lum bir tilning tovush sistemasini tarixiy rivojlanishda o'rganadi, ya'ni til taraqqiyotining turli davrlarida tovush sistemasidagi tarixiy o'zgarishlarni, ularning o'zgarish sabablarini tekshiradi. Jonli so'zlashuv nutqi, qarindosh tillar tadqiqi natijasida olingan natijalar, til taraqqiyotining turli davrlariga mansub yozma yodgorliklar tarixiy fonetika uchun manba bo'ladi.

Qiyosiy fonetika qarindosh tillarning tovush sistemasi munosabatlarini o'rganadi. Masalan, turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi, slavyan tillarining qiyosiy fonetikasi kabi. Bunda bir qancha qarindosh tillarning yoki bir qancha dialekt va shevalarning materiallari – unli va undoshlar, fonetik o'zgarishlar va shu kabilar bir-biriga qiyoslash asosida o'rganiladi. Masalan, singarmonizm qonuni hozirgi o'zbek adabiy tilida buzilgan, lekin boshqa turkiy tillarda, shuningdek, ayrim o'zbek dialektlarida to'la saqlangan.

Tavsifiy fonetika yoki fonologiya ma'lum bir til taraqqiyotining ma'lum bir davri oralig'idagi tovush sistemasini o'rganish bilan shug'ullanadi. Ilmiy-tavsifiy fonetika tovushlar dinamikasi bilan ham shug'ullanadi, u tilning fonetik sistemasini hosil qilishda til tarixini chetlab o'tmaydi.

Eksperimental fonetika nutq tovushlarining fiziologik va akustik xususiyatlarini turli xil asbob-uskunalar yordamida o'rganadi. Tekshirishning ushbu usuli nutq tovushlarining alohida belgi-xususiyatlarini aniq belgilashga imkoniyat yaratadi” [Nabiyeva D.A., Zokirova H.R. 2016. 5 b.].

Bilamizki, har bir til o'z fonetikasiga ega. U shu tildagi tovushlarning hosil bo'lishi va talaffuzining o'ziga xos xususiyatlarini, uning tasnifi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi, talaffuz va yozuv munosabatlarini hamda urg'u va bo'g'in xususiyatlarini tekshiradi, o'zbek tili ham bundan mustasno emas. Masalan, o'zbek tilida hozir v fonemasining ikkita – lab-lab, lab-tish varianti bor. Tarixiy fonetika v fonemasidagi shu belgilarning kelib chiqish sabablarini quyidagicha izohlaydi: lab-lab varianti (v) o'zbek tili uchun birlamchi va qadimiy fonema hisoblanadi. Sof o'zbekcha va asl turkcha so'zlarda bu tovushning lab-lab varianti ishlatiladi. Masalan, ov, suv, yayov, qovun, haydov, yaylov kabi. O'zbek tilining keyingi paytda boshqa tillar bilan munosabati kuchayishi natijasida bu fonemaning lab-tish varianti yuzaga keladi. Bu variant boshqa tillardan, xususan, arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan va'da, vido, vint, vagon, vaqt, viloyat kabi so'zlarda uchraydi. Shuningdek, “fonetika bahsining bunday tarmoqlanishi nutq tovushlarini hozirgi o'zbek tili me'yorlari nuqtai nazaridan tasvirlash, tarixiy ekskursiya niyatida ayrim nutq tovushlarining taraqqiyot protsessiga ham nazar tashlash, adabiy talaffuzning shakllanishi va takomilini ko'rsatish maqsadida adabiy til fonemalarini o'rni bilan markaziy yetakchi shevalarning nutq tovushlariga

yo'l-yo'lakay qiyoslab o'tishni taqozo etadi. Shu o'rinda nutqimizni bo'laklarga ajratadigan bo'lsak, uning oxirgi bo'linish nuqtasi tovushlar bo'ladi" [Nabiyeva D.A., Zokirova H.R. 2016. 7 b.]. Masalan, O'zbekiston – jannatmakon o'lka jumlasida O'zbekiston, jannatmakon, o'lka so'zlariga, bu so'zlar o'z navbatida O'z-be-kis-ton, jan-nat-ma-kon, o'l-ka bo'g'inlariga, bo'g'inlar esa O'-z-b-e-k-i-s-t-o-n j-a-n-n-a-t-m-a-k-o-n o'l-l-k-a singari tovushlarga bo'linadi. Bo'linishning oxirgi nuqtasi bo'lgan, boshqa mayda bo'laklarga bo'lish mumkin bo'lmagan nutq bo'ladi (akustik-artikulyatsion birlik) tovush hisoblanadi va u bilan bog'liq hodisalar tilshunoslikning fonetika bo'limida o'rganiladi. Fonetika so'zi yunoncha "phone" "tovush" so'zidan olingan.

Bilamizki, yozuv tarixi bilan shug'ullanuvchi, deyarli, barcha tilshunolar ilk fonografik yozuvda har bir harf muayyan bir fonemani ifoda etganligini e'tirof etishgan. Dastlab eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikdoyoq qadimgi finikiylar 22 ta undosh va bir unli uchun harf belgilagan ekan, keyinchalik nabotiyalar o'zlarining tillariga moslab yana oltita harf qo'shib, harflar sonini 28 taga yetkazganligi haqida ma'lumot berishgan. Bu shuni ko'rsatadiki, eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikdoyoq amaliy ehtiyoj bilan Sharqda, Arabiston yarim orolida, Falastin va Finikiya mamlakatlarida tilshunoslik, uning fonetika va fonologiya qismi rivojlangan. Bu an'ana qadimgi Hindistonda ham, Markaziy Osiyoda ham, Gretsiya va Rumo o'lklarida ham davom etgan. Jumladan, qadimgi hindlar tovushlar tipini ifodalovchi shpota atamasini ham ishlatishgan [Березин Ф.М. 1975. С.6]. Arab tilshunosligining paydo bo'lishi va rivojlanishi Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom va Qur'oni Karim nozil bo'lishi bilan bog'liq. Xususan, "Qur'oni Karim nozil bo'lgandan keyin Payg'ambarimiz uni qorilarga yodlatib, boshqalarga yetkazishni buyurganlar, og'izdan og'izga o'tgan Qur'on oyatlarining talaffuzini o'zgartirganini sezgan Payg'ambarimiz tilshunoslarni (til mutaxassislarini) chaqirib Qur'oni Karimning o'zgartirgan yozma shaklini yaratishga fatvo berdilar va qat'iy to'g'ri talaffuz qilish qoidasini yaratishni buyurdilar. Payg'ambarimiz bu bilan arab tilshunosligining vujudga kelishiga, to'g'ri yozish (orfografiya), to'g'ri talaffuz qilish (orfoepiya), so'z ma'nosini to'g'ri anglash va yetkazish (semantika) asos soldilar". Arab tilshunosligida fonetika sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlar turkiy tilshunoslikka ham o'tdi. Chunki O'rta Osiyo arablar tomonidan ishg'ol qilingandan so'ng arab tili fan tili sifatida e'tirof etildi. Garchi arab tilining fonetik sistemasi turkiy tillarning fonetik sistemasiga mos tushmasa-da, barcha ilmiy va badiiy asarlar arab tilida yaratildi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy tillarning o'ziga xos fonetik tizimi, arab grafik sistemasidagi ko'p belgilarning turkiy til fonetik birliklariga muvofiq kelmasligi haqida fikr yuritiladi [Махмуд Қошғарий. 1963. 499 б.].

Ta'kidlash joizki, har bir xalq hozirgi darajasiga yetgunga qadar katta taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan. Bundan o'zbek xalqi ham mustasno emas. Osiyo Markazida azaldan yashab kelgan o'g'uz, qichoq, uyg'ur, nayman, uyshin, barlos, yuz qirq, ming kabi ko'plab qabilalar o'zbek xalqining shakllanishida muhim o'rin tutgan. O'pkadan chiqayotgan havo og'iz boshlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydigan tovushlarga unli tovushlar deyiladi.

O'zbek tilida oltita unli tovush bor: I, U, O', E, O, A unli tovushlardir.

Unli fonemalar undosh fonemalardan quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi:

a) fizik-akustik yordam: unli ovozdan tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi.

Undosh tovushlarga esa shovqinning bo'lishi shart;

b) anatomik-fiziologik kasalliklar: unli tovushlar talaffuzida nutq a'zolari to'siq (fokus) hosil qilmaydi, bu hol o'pkadan xavf omillarining og'iz boshlig'ida to'siqqa uchramay o'tishini ta'minlash. Undoshlar artikulyatsiyasida esa, albatta, to'ya'ni fokus hosil, havo o'rnatish shu to'siqdan portlab, sirg'alib, yoki titrab o'tadi, bu jarayon undosh tovushlar uchun kerak bo'lgan harakatni yaratish.

Yuqorida keltirilgan fikrlarda ta'kidlaganimizdek, fonetika keng ma'noda nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolarining tuzilishini, fonetik birliklarning o'ziga xos xususiyatlarini va tovush o'zgarishi hodisalarini o'rganadi. Fonetik birliklarga nutq tovushlari, bo'g'in, fonetik so'z, takt, fraza, urg'u, ohang kabilar kiradi.

Fonema – tildagi ma'nodor birliklar bo'lmish so'z va morfemalarni tashkil etuvchi va ularni farqlash uchun xizmat qiluvchi, tilning eng kichik, o'zi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan (bir planli) birligidir. Masalan, qol, qul, qo'l; tor, tog', tok, tol; boy, bor, bog' so'zlarida o, u, o', r, g', k, l; y, r, g' fonemalariga ko'ra ma'no farqlangan.

Birinchi bilish vositalarini mashhur ruhshunos P.Pavlov birinchi signal sistemasi, ikkinchisini esa ikkinchi signal sistemasi deb nomlagan. Hazrat Alisher Navoiy barcha maxluqotlarning zoti sharifi inson ekanligini ta'kidlagan.

Shveysariyalik mashhur tilshunos olimi Ferdinand de Sossyur tomonidan nutqiy faoliyat muayyan jamiyatning aloqa vositasi hisoblanuvchi til yordamida yuzaga chiqishi bildirilgan. Ferdinand de Sossyurning tilshunoslikda til va nutq tushunchalari farqlanadi. Nutq faollashgan, bevosita yuzaga chiqqan til sanaladi, deb bildirgan fikrini biz ham tasdiqlaymiz.

Yuqorida sanab o'tgan belgilarga ko'ra fonemalar ikki katta guruhga bo'linadi:

- 1) unli fonemalar;
- 2) undosh fonemalar.

Unli fonemalar talaffuz qilinayotganda, o'pkadan chiqayotgan havo oqimi hech qanday to'siqqa uchramaydi.

Faqat un (ovoz)dan iborat bo'lgan va bo'g'in hosil qiladigan fonemalarga unli fonemalar deyiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli fonema mavjud: i, u, e, o', o, a. Va yana i, u, e, o', o, a unilarini talaffuz qilib ko'rishingiz mumkin. Ularning bir guruhini (u, o', o,) talaffuz qilganingizda lab oldinga qarab cho'chchayadi, a, e, i unli tovushlarini talaffuz qilganingizda esa lab o'z holicha qoladi. Demak, unlilarning bir guruhida lab ishtirok etadi, boshqalarida esa qatnashmaydi. Bundan tashqari, a unlisini talaffuz etganingizda og'iz katta ochiladi. Til gorizontal holda pastki jag' ustida yotadi.

i, u unilarini talaffuz etganingizda esa, og'iz ozgina ochiladi, tilning o'rtasi esa yuqori tanglayga qarab ko'tariladi. Yuqorida sanab o'tilgan ikki belgi:

a. labning ishtiroki;

b. og'izning ochilish darajasi (tilning ko'tarilishi darajasi) hozirgi o'zbek adabiy tili unilari tasnifi uchun asos bo'ladi. Bunga ko'ra unililar dastlab ikkiga bo'linadi:

- 1) lablangan unililar (o', o, u);
- 2) lablanmagan unililar (e, a, i).

Og'izning ochilish darajasi belgisiga ko'ra esa uch darajaga bo'linadi:

a) tor unililar (til o'rtasining tanglayga tomon yuqori ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladi, shuning uchun yuqori ko'tarilish yoki yuqori tor ham deyiladi): u, i;

b) o'rta tor yoki o'rta keng unililar: e, o'

d) keng unililar (quyi ko'tarilish yoki quyi tor): a, o.

Undosh tovushlarning hosil bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, og'iz bo'shlig'i va til muhim ahamiyatga ega. O'pkadan chiqayotgan havo xuddi mana shu joylarda turli xil to'siqlarga duch keladi. Buning oqibatida esa undosh tovushlarning hosil bo'lishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratiladi. Ba'zi hollarda unga jarang ham qo'shiladi.

Masalan, "b" undoshining talaffuzida o'pkadan chiqayotgan havo lablar to'sig'iga uchraydi. "P" undoshining hosil bo'lishida ham shunday holat bor, lekin uning "b" dan farqi talaffuzida

jarang ishtirok qilmaydi. O'zbek tilida undosh tovushlar 23 ta: b, v, g, d, z, j, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h, ng.

Bu undosh tovushlardan bittasi *ng* yozuvda maxsus belgilar bilan berilmaydi.

Undosh tovushlar uch tomondan tasnif qilinadi:

I. Hosil bo'lish o'miga ko'ra:

1. Lab undoshlari :

a) lab-lab undoshlari: b, p, m;

b) lab-tish undoshlari: f, v.

2. Til undoshlari:

a) til oldi undoshlari: d, t, z, s, sh, j, ch, n, l, r;

b) til o'rta undoshi: y;

d) til orqa undoshlari: g, k, ng;

e) chuqur til orqa undoshlari: q, g', x.

3. Bo'g'iz undoshi: h.

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra:

a) portlovchilar: b, p, d, t, g, k, j, q, m, n, ng;

b) sirg'aluvchilar: v, f, z, s, y, r, l, sh, g', x, h

c) qorishiq: ch.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

1. Jarangli undoshlar: b, v, g, d, z, j, y, g', l, m, n, ng, r.

2. Jarangsiz undoshlar: p, f, k, t, s, ch, sh, q, x, h.

Shuningdek, ular tarkibiga ko'ra sof va qorishiq, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra sonorlar va shovqinlilar deb ham tasniflanadi. Qorishiq undoshlar bitta: ch. Sonorlar esa beshta: l, m, n, ng, r. Bulaming ichidan l yon tovush, r titroq tovush sanaladi.

Biz nutqimizni yozma ravishda ham bayon qilamiz. Bunda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi.

A.Haydarovning "Konnotativ ma'noning fonetik vositalarda ifodalanishi" [Haydarov A. 2009.] mavzusidagi dissertatsiyasida ham nutqda konnotativ ma'nolar ifodalanishida fonetik, ya'ni segment va supersegment vositalarning ishtiroki tadqiq etilgan. Unli va undosh tovushlar hamda tovushlar o'zgarishi misolida segment vositalar, intonatsiya, pauza, bo'g'inlar talaffuzi va urg'u misolida supersegment vositalar vujudga keltiradigan konnotativ ma'nolarning yuzaga kelish qonuniyatlari ochib berilgan. Fonetik vositalar ifodalagan konnotativ ma'nolar til jozibadorligi va bo'yoqdorligiga xizmat qilishi, bu ma'no ottenkalarining supersegment elementlarda kuchli ekanligi hamda ana shu ma'nolarning ro'yobga chiqishida nutq tovushlarining paradigmatic va sintagmatic aloqasi muhim rol o'ynashi haqida muhim xulosalarga kelingan.

Xulosa qilib aytganda, inson doimo o'zini qurshab turgan olamni bilishga intiladi. Kishilarning barcha faoliyati markaziy asab sistemasida yordamida boshqariladi. Olamni bilish jarayoni markaziy asab sistemasiga turli sezgi a'zolarimiz (tana, ta'm-maza, ko'rish, eshitish kabi sezgi a'zolari) yordamida uzatilgan axborot orqali amalga oshiriladi. Tana, ta'm-maza, ko'rish, eshitish kabi sezgi a'zolari orqali olamni bilish vositasi barcha jonzotlarga xos xususiyatdir.

Inson nutqi makon va zamonda ketma-ket paydo bo'ladigan kichik va katta birliklardan tashkil topadi. Tilda uch asosiy qatlam – fonetika, leksika, grammatika farqlanib, ular o'z oldiga qo'yan vazifasiga ko'ra nutqni tarkibiy qismlarga ajratadi. Nutqning eng kichik bo'linmas birligi tovush bo'lib, tildagi so'zlar, iboralar va umuman nutq tovushlar orqali shakllanadi. Nutq tovushlari nutqning bu birliklari uchun ifoda materiali bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф. А. Ўзбек тили грамматикаси. – Т., 1996. – Б. 246.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М.: Высш.шк., 1975. –С.6.
3. Волосухина Н.В. К вопросу о трактовке понятий “концепт” и “фрейм” в современной лингвистике. Волгоград, 2000. – С. 18 – 20.
4. Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк. I том, Тошкент: Ўздавнашр, 1963. –Б. 499.
5. Нурмонов А.Н. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Фан, 1990. –Б.10.; Махмудов А. Ўзбек тили унлилари. Тошкент: Фан, 1995.
6. Ш. Балли. Французская стилистика. Либреком, 2009.
7. Bobokalov, O. (2022). ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ФРАНЦУЗСКО-УЗБЕКСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ.
8. Haydarov A. 2009.
9. Nabiyeva D.A., Zokirova H.R. O'zbek tili fonetikasi o'quv-uslubiy qo'llanma. Andijon, 2016. –B.5-7.
10. Narzoullaeva Dilfuza Bafoevna. (2023). THÉOLINGUISTIQUE - UNE TENTATIVE DE VULGARISATION DU TERME. Innovative development in educational activities, 2(6), 58–63.
11. Nasimova F.S. Fransuz va o'zbek tillarida fonostilistik vositalarning leksik-semantik tahlili.

QADIMGI TURKIY BITIKLARDA SIYOSIY NUTQ IFODASI

Ro'ziyev Elbek O'rol o'g'li

Termiz davlat universiteti, o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

Annotsatsiya. Turkiy tillar tarixida siyosiy nutqning yuzaga kelishi va takomili masalasi tilshunoslikda muhim masalalardan biridir. Ushbu maqolada qadimgi turkiy yozma yodgorliklar matnida uchragan siyosiy nutqqa oid bo'lgan matnlarning til xususiyatlari haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: bitik, Bilga xoqon so'zi, turkiy xalqlar, O'rxun-Ycnisecy yodgorliklari.

Qadim Sharq xalqlarida notiqlik yuqori darajada rivojlangan, alohida maktab sifatida shakllanmagan bo'lsada, uning ildizlari mingyilliklarga tushgan. Qadimgi xunlarda, shuningdek Turk xoqonligi davridagi yozma manbalarda, chunonchi Kultegin, Bilga xoqon bitiklarida qadimgi sharq siyosiy notiqligiga oid bo'lgan matnlarni uchratishimiz mumkin

Qayd etilishicha, turkiy xoqonlar o'z unvonlarida **sabim** so'zini qo'llaganlar. Bu atama unvonning xoqonga tegishli ekanligini anglatib, “mcning so'zini; mcning farmonim” degan ma'noni beradi. Eng qadimgi hujjatchilikdagi bu an'anadan VI–VIII asrlarda yashab o'tgan turk xoqonlari ham o'z yorliqlarida foydalanaganlar. Yorliqlar boshlamasidagi unvonlar davr o'tishi bilan uslubiy jihatdan o'zgarishga yuz tutgan: unvonlar tarkibida ishlatilgan **sabim** o'mida o'ra asrlarga kelib **sözüm** ishlatilga boshladi [Omonov, 2016; 12].

Quyida bitiklar matnining siyosiy nutq shakllari ifodalangan qismlarini keltirish orqali siyosiy matnlar xususiyatlari haqida muhohazalanimizni davom ettirsak. Dastlabki bitik “To'nyuquq” bitigidir. Ushbu bitik o'zining turkiy so'zlarning ifodasi bilan turkologiyada muhim o'ringa egadir.

Ol sabig' äsidedün udisiqim kälmedi, küntüz olursiqim kälmedi. Anta ötrü qağanıma ötüntim, anča ötüntim: Tabgaç, oğuz, qitañ, bu üçigü qabasar, qalacı-biz, öz içi taşın tutmış-täg-biz. Yuyqa ärklig üzgäli uçuz, yuyqa qalın bolsar, topulğuloq alp ärmis, yincgä yoğan bolsar, üzgölük alp ärmis. Önrä Qitañda, biriyä Tabgaçda, quriya Qurtadanta, yiraya Oğuzda äki üç bin sümtüz, kältäci-miz bar-mu, nä? anča ötüntim. [M.Is'hoqov va boshq. 2009:]. Ushbu xabarning bugungi kundagi tarjiması quyidagicha hisoblanadi. “O'sha xabarnı eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi. Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: “Tabg'ach, o'g'uz, qitan – bu uchovi qamal qilsa, (qurshovda) qolajakmiz (xuddi) vujudning ichi tashini